

Om ko-ögon och om fähuslukt

Boskapsskötsel utgjorde en viktig del av det finska småbruket.

Hur betraktades det dagliga arbetet med korna? På vilka sätt var arbetet könskodat? Ann-Catrin Östman ger en överblick.

Ett av mina tidigaste minnen handlar om kor. Det är sent 1960-tal, mina morföräldrar har gått i pension och deras fähus ska liksom många andra i dessa tider av åkerbrukspaketering tömmas. De kor som ännu då fanns kvar i det lilla fähuset fördes till en slaktbil som stod på gårdstunet. Vid den här tiden genomgick jordbruksnäringen en omstrukturering och många småbruk lades ned, som en effekt av dålig bärkraft och överproduktion.

Samhället betalade dem som lät åkrar stå obrukade. Sedan slutet av 1920-

talet hade mormor skött kor i detta fähus och jag som vid tillfället var fyra år gammal vill minnas att hon var ledsen.

Ännu för en eller ett par generationer sedan ingick kor i många familjers vardag. Under merparten av 1900-talet gav småbruket utkomst åt en stor del av finländarna, och i de flesta delarna av Norden utgjorde boskapsskötseln kärnan i jordbruket. Det var främst genom den mjölk som korna producerade som jordbrukande hushåll för första gången fick regelbundna inkomster, ofta månatligen i form av den likvid som de mejerier som grundades kring sekelskiftet 1900 kunde ge för invägd mjölk. Jordbruket blev vid denna tid ännu tydligare knutet till en global marknad – förbättrade kommunikationer gjorde att spannmål kunde införas till Finland samtidigt som smör exporterades, också från små mejerier på perifer landsbygd.

Det var i synnerhet kvinnorna som bar ansvar för det dagliga arbetet med och omsorgen om korna. Långt in på 1900-talet var det konkreta arbetet med korna tydligt könskodat och i förmodern tid skulle sysslor av detta slag nästan uteslutande skötas av kvinnor. På många håll sågs arbetet kring mjölkningen som en del av hushållsarbetet, som uppgifter en god husmor själv skulle ansvara för. För henne kunde välskötta kor vara en källa till stolthet. Däremot kunde mjölkande män ännu i början av förra seklet löpa risken att framstå som både konstiga och omanliga.

Arbete, omsorg, betydelsefulla relationer

Arbetet med korna krävde nästan ständig närvaro. Dessa djur skulle mjölkas morgon som kväll och också i förmodern tid utfördes många olika arbetsmoment i fähusen. Till båsen fördes strö eller halm och gödseln skulle bäras ut, kättarna och båsen skulle hållas rena. Foder skulle fördelas och djuren vattnas. Emellanåt värmdes det vatten som erbjöds korna. Vanligen krävde fodret också förberedning, i synnerhet under vinterhalvåret. Som foder användes i äldre tid bland annat ängshö, halm, löv, agnar, rovor och potatisblast. Det mesta som kunde användas togs således till vara och det var i regel kvinnor som beredde sörpa, det vill säga den blandning av vätska, hackad halm, agnar och kli som ofta gavs de kor som skulle "stillas", det vill säga ges föda som dämpade behovet av mat.

Till arbetet hörde också annat som kunde lägga grunden för en nära kontakt mellan människa och djur. Korna skulle exempelvis ryktas, dessutom var människor vanligen närvarande vid kalvning och de matade även de späda kalvarna. Det sades också att korna var lättare att mjölka om mjölkerskan var välkänd, om kon kände den som mjölkade. På flera sätt var det här en kontakt som var både sinnlig och kroppslig, den innefattande bland annat lugnande smekningar och klappningar. En del kvinnor ansågs ha bättre hand med djuren. Förmodligen innebar detta en kombination av ett bestämt och inkännande handlag. I vissa trakter kunde det här kallas ko-öga, en benämning som blottlägger en speciell förmåga att se djuren.

I doktorsavhandlingen *Kertomuksia lehmästä (Berättelser om kor)* granskar kulturforskaren **Taija Kaarlenkaski** hur relationen mellan kor och människor har tolkats, berättats och getts betydelse. I studien analyserar hon ett omfattande material som samlades in i början av 2000-talet. Med insamlingsuppropet "Ei auta sano nauta" efterlyste Suomen kirjallisuuden seura (Finska litteratursällskapet) i samarbete med Maaseudun sivistysliitto (Landsbygdsens bildningsförbund) texter som berörde kor. Olika slag av berättelser välkomnades i uppropet och det här temat visade sig locka ovanligt många skribenter, nästan 3000 människor, något som tvivelsutan synliggör den stora betydelse som kor har haft i Finland, både i vardagsliv och i kulturellt hänseende.

Influerad av inriktningen animal studies synliggör Kaarlenkaski interaktion och samspel mellan djur och människor. I denna studie lyfts också kroppslighet och känslor fram, och i boken återges bland annat berättelser om kvinnor som var duktiga på att ta hand om sjuka eller kalvande kor. En del av skribenterna låter läsaren förstå att kvinnor hade en speciell förståelse för mjölkning och kalvning. Ganska ofta gestaltas relationer till kor i känslomässiga termer i skildringar som är erfarenhetsbaserade. Nästan alla kor gavs namn och korna kom att utgöra något av en blandning mellan husdjur och produktionsdjur.

Kaarlenkaski som närmar sig de insända texterna med ett narratologiskt grepp visar också att många skildrar kor

på ett antropomorft sätt; det handlar således om framställningar där djur ges människoliknande egenskaper och med hjälp av inskjutna mikronarrativ kan dessa skribenter tillskriva kor aktörskap och subjektivitet. En som valt att fatta pennan berättar exempelvis om kor som kände igen ljudet av den egna gårdens traktorer. Till den här insamlingen bidrog också många män, men dessa gav i högre grad än kvinnor mera allmänt hållna beskrivningar av kreatursskötselns historia och utveckling.

I denna fascinerande studie ger Kaarlenkaski en ny förståelse för närhistorien och landsbygdskultur. Hon visar också att korna var symboliskt viktiga; det var exempelvis rätt så vanligt att kor kunde representera det goda i bilden av det finländska, bland annat sisu och förmåga att klara av svårigheter. Men hon värjer inte heller för det motstridiga i relationen till korna: samtidigt som dessa i vissa fall sågs som vänner, var också den mjölk de producerade och det kött som slakten gav ekonomiskt viktiga.

Från svältfödning till produktionsökning

Enligt äldre talesätt hölls främst kor för gödselns skull och i detta låg ett visst mått av sanning. Jordbrukets olika delar var sammanlänkade och den näring som dyngan gav behövdes på åkrarna, i synnerhet i de delar av landet där man inte idkade svedjebbruk. Men med talesättet nedvärderades ett kvinnligt arbetsområde. Också i förmodern tid var smör en viktig försäljningsvara och mjölkprodukter centrala element i självhushållning, både på landsbygden och i de småstäder där det ännu under 1800-talet fanns kor. I våra nordliga områden var befolkningen ställvis beroende av spannmålsinförsel, däremot var det på dessa breddgrader möjligt att föda upp boskap som kunde beta i skog och mark. På så vis nyttjades markens gröda mångsidig, något som bland annat de svenska agrarhistorikerna **Carin Israelson** och **Jesper Larsson** har visat.

För många hushåll utgjorde dessa hushållsdjur också viktig egendom. Därför var det angeläget att ha tillgång till foder för alla djur under vinterhalvåret, tills korna kunde släppas ut på bete under våren. I arbetet med att samla foder av olika slag deltog vanligen de flesta i hushållen; det här gäller bland annat för den lövtäkt, insamling av kvistar och löv, som företogs mellan sädd och höbärgning. Under vissa år var de jordbrukande hushållen tvungna att förlita sig på nödfoder. En del betraktare, samtida rådgivare och sentida forskare, har påtalat att korna hölls på svältkur så att fodret skulle räcka till så många som möjligt. Utsatte människorna medvetet korna för svält? Tvivelsutan var detta fallet under sämre år då det inte fanns tillräckligt med vinterfoder, men förmodligen var kor i många av fähusen undernärda under vårvintern också under mera normala år.

Under slutet av 1800-talet moderniserades boskapskötseln på flera olika sätt. Där korna tidigare ofta fått givor ängshö kunde de nu få större satsar av odlad hö. Tidigare hade en stor del av höet bärgats på naturängar, men nu odlades hö i en allt större omfattning, också på de värdefulla åkrar som tidigare främst varit ämnade för spannmål. Korna skiftade också ras. När fähusbeståndet

Under långa tider var kor centrala för människors överlevnad och därför har de på olika sätt format våra nordliga samhällen.

blev en central del av landsbygdens utveckling kom korna av lantraser att bytas ut mot Ayrshirekor som producerade bättre. Till Finland infördes kor av denna ras, ursprungligen skotsk, för första gången i medlet av 1800-talet.

Kor som en grund för en agrar modernitet

Kring sekelskiftet 1900 drogs också korna in i en ny offentlighet – när mjölken levererades till ett mejeri som förmedlade smör till städer eller till utlandet ställdes allt högre krav på renlighet. Såväl kor som fähus skulle hållas rena och mjölken kom att kontrolleras regelbundet. I bakgrunden fanns både kvalitets- och hälsoaspekter – ren mjölk gav bättre smör, men vid denna tid kunde tuberkulosen också smitta kor och överföras via "tuberkelsjuk mjölk". Just vid denna tid spelade kor en central roll i en näring som snabbt började präglas av en ökad marknadsanknytning. Även om den här övergången sammanföll tidsmässigt med spridningen av en farlig sjukdom var fähusen inte den centrala orsaken till smittspridningen. Men idag kan vi se effekterna av en farsot som har formats i extensiv djurhållning med traditionella inslag.

Under långa tider var kor centrala för människors överlevnad och därför har de på olika sätt format våra nordliga samhällen. Kanske det är så att grunden för den frihet vi gärna kallar nordisk ligger just i denna djurhållning. De feodala strukturerna i Östersjöregionens förflutna var inte lika starka i de områden där boskapskötseln var betydelsefull; detta var en jordbruksform som inte utnyttjades för storbruksfördelar och därför kunde bondgårdar som senare fick äganderätt uppstå i områden där kreatursskötsel dominerat. Likaså ingick kor också i det tidiga 1900-talets bilder av en bättre framtid. Då såg många samhällsvisionärer ett småbruk baserat på boskapskötsel som en väg till ett mera jämlikt samhälle och en samhällsekonomi som skulle erbjuda flera den välfärd och trygghet som ägande då medförde. Dessa småbruksförespråkare betonade också kooperativt samarbete och grunden lades för ett mejeriväsende som inte vägde in mjölk enligt social klass. I landelsmejerierna var medlemskapet individuellt, jämlikt bland de huvudsakligen manliga medlemmarna och oberoende av det antal kor som fanns i ladugårdarna. Den här regleringen tillkom under den tid då politisk rösträtt både på lokal och nationell nivå graderades enligt egendom och inkomst.

Också för kvinnorna medförde kor vägar in ett modernt samhälle. Det var främst kvinnor – dejour, mejerskor och kontrollassistenter – som först utbildades och delgavs den kunskap om kreatursskötsel som sågs som rationell och modern. På så vis medförde äldre, könsimpregne-

rade föreställningar om djurhållning yrkesmöjligheter för kvinnor. Just dessa strukturer har – om vi följer de tankegångar som ekonomhistorikern **Lena Sommestad** presenterat – bidragit till de förhållandevis goda positioner som kvinnorna har fått i de nordiska länderna.

Djur ur en socialhistorikers perspektiv

För mig som med mycket tydligt människoperspektiv – med fokus på kvinnlighet och manlighet – skrev en avhandling om jordbrukets förändringsprocesser kring sekelskiftet 1900, medförde läsningen av Taija Kaarlenkaskis gedigna avhandling ett viktigt perspektivbyte. Jag, en djurblind genushistoriker, lärde mig att se nya relationer och tolka praktiker på nya sätt. Socialhistorikern i mig vill ändå peka på könade och klassbaserade sidor av det närförflutna.

Fähusarbetet var länge tungt och smutsigt, det satte sig som en speciell lukt i dina kläder. Ofta förblev det arbete som kvinnor – de gifta, dottrarna och de kvarvarande pigorna – utförde osynliggjort och oavlönat. Under förra delen av 1900-talet flyttade många unga kvinnor från landsbygden, kanske valde de att lämna det tunga och ständiga arbetet med korna. Och när jag diskuterar tömningen av mormors fähus med min äldsta syster, hon bevitnade detta som tonåring, är hennes minnesbilder annorlunda än mina – medan jag ser det sorgsna minns hon att mormor var lättad när korna lämnade gården.

När Kaarlenkaski analyserar ett urval av minnestexter med stark djurmedvetenhet blottlägger hon samtidigt en erfarenhetsvärld som delats av många. Hon visar vilken stor betydelse relationen mellan kor och människor hade, förutom ekonomiskt även socialt och kulturellt. När insamlingen gjordes i början av 2000-talet hade djurhållningen förändrats kraftigt och 1990-talets strukturomvandling decimerat antalet djurgårdar. Förmodligen har detta gjort att ett annorlunda närförflutet delvis skildrats i nostalgiska termer och i dag, när tankar om självförsörjning, lokalt baserat utbyte och nerskalad konsumtion utgör viktiga delar av våra framtidsbilder, bör vi också beakta de tunga sidorna i ett liv med djur. I 1900-talets visioner av ett småbruk baserat på djurhållning fanns något som kunde jämföras med det som **Lauren Berlant** kallar "cruel optimism", det vill säga löften om trygga och goda liv som inte alltid införlivades.

Givet är att den förståelse för djur – för deras behov och aktörskap – som många av finländarna hade för några decennier sedan är värdefull och givande på många sätt. Relationer och kunskap av dessa slag är också viktiga idag och dessa upprätthålls även på många samtida gårdar med produktionsinriktad djurhållning. För oss som konsumerar mat – om det så gäller veganska havrerätter – är valen i mataffären och på torgen viktiga: det är främst genom dessa vi gör det möjligt för människor och djur att leva i goda relationer, på ett miljömässigt hållbart sätt.

Ann-Catrin Östman är akademilektor i historia och hon har intresserat sig både för genushistoria och agrarhistoria.

